

3. Лавриненко М. Р. Особливості укладення договору найму (оренди) нерухомого майна за законодавством України, Російської Федерації та Франції. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Правознавство*. 2019. Т. 24. Вип. 1. С. 182-192.

4. Гражданское уложение Германии: Вводный закон к Гражданскому уложению. *Bürgerliches Gesetzbuch Deutschlands mit Einföhrungsgesetz* : пер. с нем. /В. Бергманн, введ., сост.; науч. ред. Т.Ф. Яковлева. 4-е изд., перераб. Инфотропик Медиа. 2015. 888 с

5. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. No 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення 30.10.22).

6. Мороз М. В. Право найму (оренди) нерухомості як речове право на чуже майно. *Форум права*. 2014. № 3. С. 249–253. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2014_3_42 (дата звернення 01.02.2019).

7. Фогель В. Преддоговорная ответственность в Германии. *Zakon Ru*. 2015. 6 июля. URL: https://zakon.ru/blog/2015/07/06/preddogovornaya_otvetstvennost_v_germanii (дата звернення 30.10.22).

8. Немцов А. Особенности аренды нежилой недвижимости в Германии. *Сборник статей о праве Германии*. 2015. Вып. 1. Август. С. 101–111. URL: <http://privlaw.ru/wp-content/uploads/2015/12/sbornik.pdf> (дата звернення: (дата звернення: 30.10.22)).

9. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА: Міжнародний документ від 01.01.1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_920 (дата звернення: 30.10.22).

10. Борщевський І. В. Договір найму (оренди) нерухомого майна : дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.03. *Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова*. Одеса, 2004. 204 с.

Фрончко Володимир Вікторович

старший викладач кафедри цивільного права і процесу юридичного факультету Західноукраїнського національного університету

Боднарчук Ігор Володимирович

старший викладач кафедри цивільного права і процесу юридичного факультету Західноукраїнського національного університету

ПРИНЦИПИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДЕЛІКТНОГО ПРАВА ТА ЇХ ВПЛИВ НА МОДЕРНІЗАЦІЮ ДЕЛІКТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Україна сьогодні активно та відважно підтверджує свою приналежність до Європи, визнає та приймає європейські цінності і

принципи в усіх сферах життя загалом та в правовій сфері зокрема. Важливим у цих процесах є наближення та гармонізація українського та європейського законодавства в усіх сферах цивільно-правового регулювання. Україна має системно трансформувати своє правове регулювання, відходячи від радянського минулого та прямуючи до європейського майбутнього.

Важливою сферою гармонізації вбачається застосування принципів європейського деліктного права в цивільному законодавстві України. Як в Україні, так і в Європейському Союзі, деліктне право є інструментом захисту прав людини у випадках заподіяння шкоди життю, здоров'ю, майну чи іншим правам.

Застосування принципів європейського деліктного права має велике значення для їх гармонізації в деліктному законодавстві України. Однак, основна проблема в цій сфері полягає в тому, що ЄС не має уніфікованого деліктного права, подібного в кожній її державі-члені.

Теоретичному дослідженню позадоговірної відповідальності в праві ЄС приділено досить мало уваги. У ЄС проблематику гармонізації положень щодо позадоговірної відповідальності досліджували Крістіан вон Бар, Дж. Белл, Ч. ван Дамм, Г. Козьол, Б. Колер-Кох, М. Муріло, Я. Стер та інші, зосереджуючи переважно увагу на аналізі формування галузевої позадоговірної відповідальності в праві ЄС та його ролі в гармонізації положень щодо деліктної відповідальності.

У національних правових системах у більшості країн ЄС термін «делікт» реципійовано з римського права, де під ним розуміється завдання шкоди особі, її сім'ї або майну внаслідок порушення правової норми.

Делікт як правопорушення позначається різними термінами: «*tort*» — в англійському праві, «*das Delikt*», «*das Schadenersatz*» — у німецькому праві, «*délit*» — у французькому, «*responsabilidad extracontractual*» — в іспанському праві, окреслюючи дещо відмінне за елементами, але однакове за змістом коло відносин, пов'язаних із настанням юридичної відповідальності за заподіяння шкоди за участю осіб, які до настання делікту не перебували у договірних відносинах.

Загалом у Європі існують три основні системи деліктного права: французька, німецька і система загального права. На основі французької системи або системи «загального делікту» побудовані положення Цивільного кодексу Франції (Кодекс Наполеона). Німецька система (яка використовується і в Україні), заснована на BGB (Німецькому цивільному кодексі) та містить як загальні норми про делікти, так і норми про спеціальні делікти. І на кінець, система загального деліктного права (використовується в Англії та Уельсі, на Кіпрі та на Мальті) не знає загального делікту і стосується переважно наслідків конкретних протиправних дій.

В усіх правових системах держав - членів ЄС відносини, що стосуються настання деліктної відповідальності, можна поділити на дві основні категорії: 1) відносини, у яких відповідальність виникає внаслідок діянь, вчинених самим відповідачем та 2) виникнення деліктних відносин внаслідок діянь, які не були особисто здійснені відповідачем. Окрім цього, у таких країнах ЄС як Данія, Фінляндія та Швеція існує загальне закріплення деліктної відповідальності на основі загальної норми про *culpa*. У Франції, Бельгії та Люксембурзі закріплено принцип загальної деліктної відповідальності, а в Австрії, Німеччині та Португалії існує система так званого «змішаного» делікту, у Греції та Італії теж закріплено загальні підстави деліктної відповідальності, однак на рівні бланкетної норми про настання відповідальності у випадку неправомірних діянь [1, с. 29].

Класики англійського порівняльного права К. Цвайгерт та Х. Коц відзначають, що у Великій Британії фактично відсутня систематизація і кодифікація норм права, які регулюють деліктні відносини, попри наявність розгалуженої системи прецедентного права щодо компенсації шкоди, завданої внаслідок делікту [2, с. 598–599].

Питання позадоговірної відповідальності ЄС врегульовано відповідно до статті 288 Договору про заснування Європейського економічного співтовариства, де закріплено, що у випадку позадоговірної відповідальності Європейський Союз, відповідно до загальних принципів права, спільних для держав - членів ЄС, зобов'язаний вчинити всі дії з метою відшкодування заподіяної шкоди його службовцями або інституціями включно з Європейським центральним банком при виконанні своїх обов'язків. Аналогічна норма закріплена у ст. 340 Договору про функціонування Європейського Союзу.

Як зазначено вище, в установчих актах ЄС врегульовано питання позадоговірної відповідальності ЄС як суб'єкта права ЄС, яка регулюється за нормами та принципами міжнародного приватного права.

Згідно з практикою Суду ЄС, деліктна відповідальність ЄС настає за умов: а) неправомірної діяльності інституцій та органів ЄС; б) настання реальної шкоди; в) наявності причинно-наслідкового зв'язку між діянням органів та інституцій ЄС і заподіяною шкодою.

Вказані умови мають кумулятивний характер, а відтак складають основу позадоговірної відповідальності ЄС усі в комплексі. Утім, міжнародно правова відповідальність ЄС не належить до сфери дії ст. 340 Договору про функціонування ЄС, адже її аспекти врегульовано нормами загального міжнародного права, як і нормами установчих актів ЄС.

Ян Б. Лі відзначає відсутність єдиного системного регулювання позадоговірної відповідальності держав-членів за правом ЄС, однак підтверджує наявність сформульованого практикою Суду ЄС настання

деліктної відповідальності спочатку за нормами права ЄС, а у випадку відсутності відповідного правового регулювання допускається застосування національних норм про деліктну відповідальність [3].

Процесуальні засади реалізації позадоговірної відповідальності ЄС викладено у ст. ст. 251–281 Договору про функціонування ЄС.

Отже, позадоговірна відповідальність держав - членів ЄС регулюється як нормами загального міжнародного публічного права, так і права ЄС.

Так, згідно з практикою Суду ЄС позадоговірна відповідальність держав - членів ЄС є загальним принципом права ЄС, сформованим винятково судовою практикою в ЄС. Засадничі принципи позадоговірної відповідальності держав — членів ЄС сформовано у справах *Francovich and Bonifaci v. Italy* [4], *Brasserie du Pêcheur v. Factortame* [5], *British Telecommunications* [6], *Stockholm Lindopark v. Sweden* [7] тощо.

Так, Суд визначив у справі *Francovich and Bonifaci v. Italy* підстави отримання особою компенсації за шкоду, заподіяну порушенням державою права Європейського Союзу: по-перше, норми, які було порушено, спрямовані на надання особі певних прав; по-друге, порушення, що мало місце, повинно бути істотним; по-третє, вимагається наявність причинно-наслідкового зв'язку між порушенням державою-членом, а саме будь-яким органом державної влади, права Європейського Союзу та завданою шкодою.

Згодом, у практиці Суду ЄС було додано наступні підстави для притягнення держави - члена ЄС до позадоговірної відповідальності у випадку порушення нею норм права ЄС:

а) наявність принципу *effet utile* праву ЄС;

б) зобов'язання держав-членів згідно з ст. 10 Договору про функціонування ЄС відшкодувати всі наслідки порушення норм права ЄС, спричинені діями держав-членів;

в) на підставі закріпленого у ст. 340 Договору про функціонування ЄС принципу відповідальності органів публічної влади за заподіяну внаслідок їхньої діяльності шкоду.

Водночас, питання позадоговірної відповідальності інших суб'єктів права ЄС, а саме фізичних та юридичних осіб, які стали учасниками спільного ринку ЄС, на рівні установчих актів Євросоюзу не врегульовано *expressis verbis*.

Компетенція ЄС у сфері регулювання деліктної відповідальності досить довгий час, і навіть станом на сьогодні, мала і має фрагментарний характер. Її появі слід завдячувати наявності положень про необхідність гармонізації і зближення національного законодавства держав - членів ЄС (ст. 114–118 Договору про функціонування Європейського Союзу), правотворчій діяльності Суду ЄС, а також відповідній практиці

Європейської Комісії, результатом чого стала наявність широкого спектру директив та інших правових актів ЄС, які регулюють позадоговірну відповідальність на секторальному рівні.

Існують деякі правові акти ЄС, спрямовані на конкретні правопорушення, такі як:

1. Регламент 864/2007 від 11 липня 2007 р. – про право, що застосовується до позадоговірних зобов'язань (Рим II);

2. Директива № 85/374/ЄЕС від 25 липня 1985 р. про наближення законів, постанов та адміністративних положень держав - членів щодо відповідальності за неякісну продукцію;

3. Директиви № 90/232 та № 84/5 про гармонізацію законодавства держав-членів у сфері страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів;

4. Директиву 90/314/ЄЕС про комплексні туристичні подорожі, комплексні канікули та комплексні тури;

5. Директива № 93/13/ЄЕС про несправедливі умови в контрактах зі споживачами.

Вказані директиви у своїй більшості урегульовують питання міжнародного приватного права або конкретні делікти.

У Європі починаючи з 2000-х років було кілька спроб уніфікувати деліктне законодавство. Велися активні розробки загального правового акта, який би регулював увесь спектр деліктних відносин у ЄС. Одним з найбільш значних кроків було створення в 2005 році Principles of European Tort Law (Принципів європейського деліктного права) [8], розроблені Європейською групою деліктного права (як її ще називають, «Тілбурзька група») під егідою Європейської Комісії та Європейського Парламенту.

Європейська група з деліктного права існує до сьогодні і регулярно збирається для обговорення фундаментальних питань деліктної відповідальності. Група має на меті сприяти вдосконаленню та гармонізації деліктного права ЄС.

Принципи європейського деліктного права (далі PETL) за логікою та алгоритмом їх побудови схожі за Принципами європейського договірної права, розроблені Європейською комісією з договірної права («Комісія Ландо»).

PETL є прикладом так званого «м'якого права», класичне визначення якого було надано Ф. Снайдером, який описує м'яке право як правила поведінки, які є не є юридично обов'язковим, але можуть мати практичне значення [9, с.197].

Якщо оцінювати PETL як документ, який може допомогти наблизити українське деліктне законодавство до європейських стандартів,

слід окреслити деякі відмінності в розумінні терміну «принципи» в українській правовій доктрині та в PECTL.

Так, в українському праві принципи права є підставою права, містяться у його змісті, виступають як орієнтири у формуванні права, відбивають сутність права та основні зв'язки, які реально існують у правовій системі [10, с.199]. Спрощуючи, можна сказати, що принципи права в Україні є стрижневими ідеями, найзагальнішими положеннями, які характеризують сутність права в суспільстві. Принципи формуються як правові норми і є юридично обов'язковими.

З іншого боку, PECTL це набір правил, які не є обов'язковими для жодної країни-учасника. Вони є орієнтирами для розробки національного законодавства у сфері деліктів, а також спільних європейських правил.

Вважаємо, що PECTL можна і потрібно використовувати як орієнтир для розробки деліктного права України та з метою його наближення до європейської деліктної практики.

Варто відзначити, що деякі норми є схожими в деліктному законодавстві України та в PECTL. Так, Цивільний кодекс України і PECTL визнають заподіяну шкоду загальною умовою (підставою) деліктної відповідальності. Немає шкоди – немає делікту. Шкода – це майнова на або немайнова шкода охоронюваним законом інтересам (статті 1166-1167 ЦК України та ст.2:101 PECTL). Окрім шкоди, існують інші ознаки деліктної відповідальності: протиправна поведінка, причинно-наслідковий зв'язок і вина – які є необхідними загалом, але не можуть розглядатися відокремлено в конкретних випадках делікту.

Слід відзначити, що загальне розуміння кожної ознаки деліктної відповідальності в українській правовій доктрині та в PECTL сильно відрізняються.

Так, українська доктрина базується на концепції «складу цивільного правопорушення». Цивільне правопорушення є складним, але єдиним діянням, яке містить кілька суб'єктивних і об'єктивних елементів. Сукупність цих ознак об'єктивного і суб'єктивного порядку розглядається як склад правопорушення, який і слугує підставою відповідальності [11, с.193]. Концепція «складу цивільного правопорушення» складається з чотирьох елементів: протиправна поведінка, наслідки у вигляді шкоди, причинний зв'язок (причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою та шкодою) і вина. Перші три елементи характеризуються як об'єктивні. Вина є суб'єктивним елементом і означає суб'єктивне ставлення особи до своєї поведінки та її наслідків.

Концепція «складу цивільного правопорушення» критикується деякими вченими [12]. Але він все ще визнаний офіційно і використовується в судових рішеннях судів України.

Європейський підхід PETL не визнає поняття «склад цивільного правопорушення». І такий підхід, на нашу думку, буде більш коректний для деліктного права. Термін «склад» означає нерозривну комбінацію елементів, де відсутність одного елемента руйнує сполуку. Таке значення має «склад злочину». У кримінальному праві воно визначається як сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, які дозволяють кваліфікувати діяння як конкретний злочин. Для кваліфікації необхідна наявність усіх ознак складу злочину.

Що стосується цивільних деліктів, аналіз законодавства та судова практика показує, що деліктна відповідальність іноді виникає, коли шкода завдана правомірною поведінкою або незважаючи на вину. Тому навряд чи можна говорити про так званій «складцивільного правопорушення».

Відповідно до принципів PETL умовою деліктної відповідальності є шкода (Розділ II PETL). Шкода може бути як майновою, так і немайновою. Майнова шкода визначається як зменшення майна потерпілого внаслідок збиткової події (стаття 10:201 PETL). У випадку тілесних ушкоджень, які включають ушкодження тілесного здоров'я чи психічного здоров'я, матеріальна шкода включає втрату доходу, погіршення здатності заробляти та розумні витрати, такі як вартість медичної допомоги. У разі смерті такі особи, як члени сім'ї, яких померлий утримував або мав би утримувати, якби смерть не настало, вважаються такими, що зазнали шкоди, яка підлягає відшкодуванню, у розмірі втрати цієї підтримки (стаття 10:202 PETL). Моральна шкода чітко не визначена в PETL. Стаття 10:301 лише вказує, що з огляду на обсяг його захисту (стаття 2:102), порушення інтересу може бути підставою для компенсації моральної шкоди. Зокрема, це стосується випадків, коли жертва зазнала тілесних ушкоджень або посягала на людську гідність, свободу чи інші особистісні права. Моральна шкода також може бути предметом відшкодування особами, які перебувають у близьких стосунках із потерпілим, який отримав смертельну або дуже серйозну не смертельну травму.

Інші передумови деліктної відповідальності, такі як протиправна поведінка, причинний зв'язок і вина, також відображають відмінності в українському деліктному законодавстві та в PETL. І якщо відмінності в протиправності здебільшого стосуються поведінки потерпілого, то причинно-наслідковий зв'язок і вина мають абсолютно різне значення в українській правовій практиці та в PETL.

Стосовно причинного зв'язку зазначимо, що він не є цивільно-правовою категорією і український законодавець рідко до нього звертається. Так, українська юридична практика має тенденцію посилатися на так званій «прямий (безпосередній) причинно-наслідковий зв'язок». Пленум Верховного Суду України в постанові від 27 березня

1992 р. № 6 «Про судову практику в справах за позовами про відшкодування шкоди» зазначив, що «при розгляді позовів про відшкодування шкоди суди повинні мати на увазі, що (...) шкода, заподіяна особі чи майну людини, а також шкода, завдана майну юридичної особи, відшкодовується особою, яка заподіяла шкоду у випадку, якщо його або її поведінка була незаконною і між ними існував прямий причинний зв'язок між поведінкою та шкодою» [13].

Термін «прямий причинно-наслідковий зв'язок» означає відсутність посередника між дією та заподіяною шкодою. Це можна доречно проаналізувати, коли один злочинець виконує одну окрему дію. Але в разі кількох дій кількох винуватців ідея прямого причинно-наслідкового зв'язку не працює. Вищий господарський суд України у Роз'ясненні №02-5/215 від 01.04.1994 «Про деякі питання практики вирішення спорів пов'язаних з відшкодуванням шкоди» рекомендував питання про наявність або відсутності причинного зв'язку між протиправною поведінкою особи і шкодою вирішувати шляхом оцінки усіх фактичних обставин справи. [14].

Вважаємо, що підхід PECTL може бути корисним для української цивілістичної практики з точки зору проведення аналізу причинно-наслідкових зв'язків. Основне поняття причинно-наслідкового зв'язку, яке використовується у PECTL, є «*Conditio sine qua non*». Стаття 3:101 закріплює, що «діяльність або поведінка є причиною заподіяння шкоди потерпілому, якщо за відсутності такої діяльності шкода б не настала». Подальші статті PECTL містять рекомендації щодо випадків множинної діяльності кількох правопорушників. Є версії щодо одночасних причин, альтернативних причин, потенціалу причини та невизначений частковий причинно-наслідковий зв'язок у PECTL.

Ще один аспект передумов деліктної відповідальності, котрий порізно розуміється в українському законодавстві та в PECTL стосується вини. Традиційно в українському деліктному праві вину розуміють як психічне ставлення заподіювача шкоди до своєї протиправної поведінки та завданої шкоди. Коли заподіювач шкоди усвідомлює свою небезпечність поведінки та бажає завдати шкоду та/або передбачає її можливість настання, вина кваліфікується як умисел. Необережність — вид провини, коли у заподіювача шкоди немає наміру діяти протиправно та заподіяти шкоду. Незважаючи на критику, психічне поняття вини залишається провідним в українській правовій доктрині.

Принципи європейського деліктного права передбачають дещо інше значення вини на основі так званого об'єктивного стандарту. Вина означає не психічне (внутрішнє) відношення, а порушення «необхідного стандарту поведінки». Стаття 4:102 PECTL стверджує, що необхідним стандартом поведінки є стандарт розумної людини в даних обставинах і залежить, зокрема, від характеру та вартості захищеного інтересу,

небезпеки діяльності, досвіду, який потрібно очікувати від особи, яка виконує це, передбачуваність шкоди, близькість або особлива довіри між залученими особами, а також доступність і вартість запобіжних або альтернативних методів.

Вважаємо, що розуміння вини через так званий об'єктивний стандарт поведінки краще відповідає цивільному праву, ніж суб'єктивне поняття. Цивільне право, на відміну від кримінального, позбавлене механізму доказування вини як психологічного, внутрішнього відношення. Отже, судді в цивільних справах мають керуватися лише об'єктивними фактами та стандартами.

Як висновок, ми можемо констатувати, що PETL, як і будь-який інший інструмент м'якого права, не претендує на роль ідеального регулятора будь-яких відносин певного виду. Але цей документ передбачає загальні правила, засновані на сумі європейського досвіду, сьогоdnішнього і минулого. Таким чином, PETL повинні бути прийняті до уваги як державами-членами ЄС, так і асоційованими країнами, включаючи Україну.

Отже, право ЄС сформувало низку норм і принципів, які прямо і безпосередньо регулюють деліктні відносини. Вони містяться як в установчих актах, так і в актах вторинного права ЄС, відображені у актах рекомендаційного характеру і у практиці Європейського Суду. Особливістю правового регулювання деліктних відносин у ЄС можна визначити жорстке нормативне регулювання галузевої деліктної відповідальності, наприклад, у сфері захисту прав споживачів, транспортній сфері тощо та досить м'яке регулювання загальних засад настання, здійснення та припинення деліктних відносин у праві ЄС.

Мусимо також відміти, що як і у деліктному праві, а також і у всьому цивільному праві Європейських країн, сьогодні майже припинилася дискусія щодо необхідності та можливості створення єдиного нормативного акту, який би регулював питання відшкодування позадоговірної шкоди. Вже навіть не йдеться про створення єдиного Цивільного кодексу ЄС.

Держави-члени ЄС в переважній більшості уже прийняли свої національні цивільні кодекси та фокусуються на їх виконанні та новому тлумаченні. Німеччина та Франція, як законодавці західноєвропейської цивільної кодифікації, перебувають сьогодні в процесі оновлення та модернізації цивільного законодавства, зокрема і у сфері деліктного права. Отже, як влучно зазначає О.О. Отраднава, тенденція до централізації правового регулювання зобов'язань із заподіяння шкоди змінилася протилежним напрямом розвитку – створення національних норм, розвиток національної судової практики та обговорення внутрішніх підходів різних держав до розгляду деліктних справ [15, с. 139].

Основна проблема наближення деліктного законодавства України до деліктного права ЄС полягає в тому, що в ЄС немає спільних норм про делікти. Усі спроби гармонізувати деліктне право зупинялися на створенні актів «м'якого права» – загальних необов'язкових норм і принципів. Одним із найвизначніших прикладів є PETL – Принципи європейського деліктного права. PETL демонструє сучасне розуміння деліктів, встановлює умови деліктної відповідальності, а також інші відповідні вимоги.

Норми українського деліктного права дійсно забезпечують захист порушених прав потерпілого, однак деякі рекомендації PETL, такі як умови деліктної відповідальності, розуміння причинно-наслідкового зв'язку та вини, повинні бути взяті до уваги під час модернізації українського деліктного законодавства.

Література:

1. The Private Law Systems in the EU: Discrimination on Grounds of Nationality and the Need for the European Civil Code // Comparative study of the systems of private law of the EU Member States with regard to discrimination on grounds of nationality and on the scope and need for the creation of a European Civil Code. URL: https://www.europarl.europa.eu/workingpapers/juri/pdf/103_en.pdf (дата звернення: 07.11.2022).
2. Zweigert K., Kötz H. An Introduction to Comparative Law. — 3 ed. — Oxford: Clarendon Press, 1998. — 744 p.
3. Lee I. B. In Search of a Theory of State Liability in the European Union URL: https://jeanmonnetprogram.org/archive/papers/99/990901.html#P2_73 (дата звернення: 07.11.2022).
4. Joined cases C-6/90 and C-9/90 Francovich and Bonifaci v. Italy // European Court Review. — 1991. — I-05357.
5. Joined cases C-46/93 and C-48/93 Factortame // European Court Review. — 1996. — 1029.
6. Case C-392/93 British Telecommunications // European Court Review. — 1996. — I-01631.
7. Case C-150/99 Stockholm Lindöpark v. Sweden // European Court Review. — 2001. — I-493.
8. Principles of European Tort Law. URL: <http://www.egtl.org/docs/PETL.pdf> (дата звернення: 07.11.2022).
9. F. Snyder, Soft Law and Institutional Practice in the European Community, (in:) S. Martin (ed.). The Construction of Europe: Essays in Honor of Emile Noel. Dordrecht. 2008, pp. 197–225.

10. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Підручник. Харків: Консум, 2001. 664 с.

11. Кузнєцова Н.С. Інститут цивільно-правової відповідальності у вітчизняній та зарубіжній цивілістичній доктрині. Право України. 2019. № 1. С. 186-203.

12. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Общие положения. М.: Статут. 1997. с. 569–570; Отрадна О.О. Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань. Монографія. К.: Юрінком Інтер. 2014. с. 104.

13. Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди. Постанова Верховного суду України від 27.03.1992. № 6 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0006700-92#Text> (дата звернення: 07.11.2022).

14. Про деякі питання практики вирішення спорів пов'язаних з відшкодуванням шкоди. Вищий арбітражний суд. Роз'яснення від 01.04.1994. № 02-5/215 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_215800-94#Text (дата звернення: 07.11.2022).

15. Отрадна О.О. Новітні тренди у деліктному праві Європейських країн (роздуми за підсумками XVI щорічної міжнародної конференції з європейського деліктного права). Часопис цивілістики. № 29. 2018. С.138-143.